

ԲՆԱԳՐԵՐ

ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

TESTI E STUDI

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐԸ ԱԻԵՐՈՒԱԾ ԵՆ Դ. ԴԱՐՈՒՆ

Պատմություն, Լուսաբանություն, Ծշտումներ

«Հայաստանի բոլոր կողմերը
կեանքի խօսքը սերմանուեցաւ»

(Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ,
Պատմություն Հայոց, ձեռ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐՈՒՆ
ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ (Դ. ԴԱՐ.)

Բոլոր կրօնքներուն մէջ «տաճար» իմացումը ընկալուած է իբր սրբազան վայր մը, ուր աստուածութիւնը ինքզինքը կը ներկայացնէ մարդոց, իսկ մարդս, տաճարին ճամբով, կը մերձենայ աստուածայինին: Այս խորհրդանշական ընկալումը կը գտնենք նաեւ Աստուածաշունչ մատեանի Հին Կտակարանին մէջ, ուր Երուսաղէմի հրէական տաճարը Աստուծոյ ներկայութեան նշանն էր հրեայ ժողովուրդին միջեւ: «Տաճար» եզրը, ընդհանրապէս, կը նշանակէ հեթանոսական պաշտամունքի վայր, իսկ քրիստոնէական իմաստով՝ «Եկեղեցի»:

2001 թուականին, մեր ուսումնասիրութիւններէն մէկը կ'անդրադառնար Դ.-Ե. դարերու Հայաստանի պաշտամունքային նոր պահանջներուն եւ եկեղեցական իրազործումներուն վերաբերող նիւթերու մասին¹:

Ներկայ ուսումնասիրութիւնը կը վերաբերի հեթանոս Հայաստանի կրօնական կեդրոններուն, այսինքն՝ հեթանոսական մե-

1 ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ, Տ. ԾՎՐԴ., Դ.-Ե. դարերու Քրիստոնէական Պաշտամունքի պահանջները եւ Եկեղեցական իրազործումները Հայաստանի մէջ, մոր ուրտ - մոր ուղեկիշ, ի «Բազմավէպ», 159(2001), թիւ 1-4, 32-60:

հեանմներու (տաճարներու) ֆանդումին, խորտակումին եւ անոնց քնաջնջումի մասին: «Մեհեան» եզրով կը հասկնանք «Տուն կոոց, տաճար հեթանոսաց, կոատուն, տեղի դից նուիրական», ա՛յլ խօսքով՝ «կրակատուն եւ հեթանոսական տաճար»²:

Հայաստանի մէջ քրիստոնէական կրօնքի պաշտօնական որդեգրումը եւ անոր յարակից նիւթերը, իրենց մանրամասնութիւններով, արձանագրուած են Ագաթանգեղոս պատմագիրի «Պատմութիւն Հայոց» գիրքին մէջ:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ մեզի ժամանակակից որոշ մասնագէտներ, նկատել կու տան, որ Ագաթանգեղոսի մօտ «Իրականն ու առասպելականը յաճախ այնչափ միահիւսուած են, որ խիստ դժուարացնում են անցքերի ճշմարտացի վերականգնումը»: Եւ կ'եզրակացնեն, որ Հայաստանի հեթանոսական «Տաճարների կործանումը առասպելական է»³:

Ագաթանգեղոսի մօտ, Հայաստանի քրիստոնէացումի դրուագներուն կը վերագրուի շատ աւելի բռնի եւ ողբերգական բնոյթ, քան ինչ որ եղած պէտք է ըլլայ:

Նախ մեր ուշադրութեան արժանի պէտք է դառնայ քրիստոնէական կրօնքին այն հիմնական յատկանիշներէն մէկը, որու հոգիին երբեք բնորոշ չէ եղած մոլեգնութիւնը, հալածանքն ու վայրագութիւնները, ինչ որ Ագաթանգեղոս Պատմագիրին մօտ ուժեղ պատկերներով կը ներկայացուի Հայ հեթանոսական մեհեանները աւերելու-ջնջելու նկարագրութիւններուն մէջ: Օրինակ՝ Տիր չաստուածին նուիրուած մեհեանի պարագան, որու մասին կ'ըսէ. «սկսան այրել, աւերել, ֆանդել» եզրերու գործածումով: Նկատողութեան արժանի է նաեւ այն երեւոյթը, որ «Հնագոյն շրջաններից՝ Արեւելքում արմատացած էր սրբազան շինութեան մը վրայ նորը կառուցելու աւանդոյթը, ինչ որ ամենեւին չէր նշանակում նախորդի ոչնչացումը»⁴:

2 Նոր Բաղդիր՝ Հայկազեան Լեզուի, Բ., Վենետիկ 1837, 245: ԹՈՐԱ-ՄԱՆԵԱՆ, Թ., Նիւթեր Հայկական Ճարտարապետութեան Պատմութեան, Ա., Երևան 1942, 388:

3 Այս մասին տրամաբանական թերեւ լաւագոյն մեկնաբանութիւնները եւ վերլուծումները կատարած է ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Հ., Մեհեանների կործանման եւ Հայոց Դարձի Պատմութեան որոշ մանրամասներ, ի «Հայոց Սրբերը եւ Սրբավայրերը», գիտաժողովի զեկոյցներ, Երևան 2001, 145 եւ 150:

4 ԱԳԱԹԱՆԳԵԼՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆ, Գ. – ԿԱՆԱՅԵԱՆՅ, Ս. (ֆնն. բնգր.), ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ, Ա., (արեւ. թրգմ.) ՃԸ., Երևան 1983, 436: ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Հ., Մեհեաններ, նշ. աշխ., 151:

Ասկէ կը հետեւի, որ մեհեաններուն քանդումները, անոնց բազիրներուն եւ արձաններուն (կոռքերուն) խորտակումը կարելի է մեկնել «չարը» հեռացնելու, վանելու-վտարելու եւ չէզոքացնելու իմաստով: Ազաթանգեղոս, Զենոբ Գլակ եւ Յովհան Մամիկոնեան Պատմագիրներուն մօտ՝ հեթանոսական չաստուածները կոչուած են «Դեւեր»: Քրիստոնէական եկեղեցիի մը կառուցումը՝ այս կամ այն հեթանոսական տաճարի աւերակներուն վրայ կամ անոր տեղ, կը նշանակէր «նուաճել չար»-ին ոյժերը կամ յաղթել «չար»-ին, ինչպէս մանրանկարչութիւններու մէջ Քրիստոս կը ներկայացուի իր ոտքին տակ առած սատանան:

Ազաթանգեղոսի մօտ Հայաստանը տակաւին հեթանոսական երկիր կը նկատուի ու կը ներկայացուի, սակայն իրողութիւնը տարբեր կը թուի ըլլալ, երբ կը դիմենք աղբիւրներու գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւններու, որոնց համաձայն, քրիստոնէութիւնը արդէն մոտաք գործեր էր Գ. դարուն եւ ունէր իր ուրոյն եպիսկոպոս Առաջնորդը⁵:

Երբ Տրդատ Գ., համաձայն Ազաթանգեղոսի հաղորդումներուն, «Մեծասատ իշխանութեամբ հրաման կու տայ» քրիստոնէութիւնը Հայաստանի պաշտօնական կրօնք ընդունելու, կը հրամայէ նաեւ «հեթանոսական մեհեանները բանդել», անոնց մէջ գտնուող կոռքերը եւ բազիրները եւ անոնց տեղ կանգնել Քրիստոսի խաչը կամ «տէրունական նշան»ը⁶: Ուրիշ խօսքով, անոնք կը կործանեն Հայաստանի բազմաստուածութեան բոլոր մեհեանները՝ իրենց բազիրներով եւ կոռքերով (արձաններով) եւ անոնց տեղ կը կանգնեն Քրիստոսի խաչը:

Ինչ պէտք է հասկնալ «Բագին» եզրով: Հայր Ալիշան կը յստակէ այս եզրը. - «Բագին - երբեմն մեհեանն իսկ այսպէս անուանի, բայց սովորաբար անոր գլխաւոր մասն է, ուր որ կը դրուէր պաշտելին, կուռքը կամ գոհը, իբրեւ Սեդանն մեր եկեղեցւոյ⁷: «Բագին» եզրով կը հասկցուի նաեւ զոհասեղան, այսինքն՝ «խորան,

5 Այս մասին գնահատելի ուսումնասիրութիւններ կատարած են Ա.ՆԱ.ՆԵԱՆ, Հ. Պ., Քրիստոնէութեան հետեւի Հայաստանի մէջ Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչի քարոզութենէն առաջ, Վեներիկ 1979 եւ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Վ., Հայ եկեղեցին Վաղ Միջնադարի բաղադրական խաչուղիներում, Սր. Էջմիածին 2005:

6 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԸ., 436, ձԺ., 442:

7 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հին Հաւատք կամ Հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վեներիկ 1910, 460:

սեղան զոհերու, զոհարան, ուր կը գտնուէր նաեւ կուռք կամ կուռ-
քերու պատկեր: Սեղան եւ բագին նոյնն է»⁸: *Բագիններու վրայ է, որ կը կատարուէին զոհաբերումները:*

Հետեւաբար, «Բագին» եզրը քանի մը իմաստ ունի.

*ա.- մեհեան կամ հեթանոսական կուռքերու տաճար, հեթա-
նոսական պաշտամունքի վայր:*

բ.- Արձան, կուռք, որուն առջեւ զոհեր կը կատարէին:

գ.- Զոհարան կամ զոհասեղան:

դ.- Կրակապաշտութեան կրակարան»⁹:

*Մատնանիշ կ'ընենք, որ ընդհանրացած սխալ կարծիք եւ մեղադրանք տարածուած է, որուն համաձայն՝ քրիստոնէութեան պետական կրօնք հռչակումէն անմիջապէս ետք, Տրդատ Գ. եւ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ անխնայ «քանդած են» մեհեանները, անոնց բագինները, կուռքերը, ինչպէս նաեւ հայ հեթանոսական քաղա-
քակրթութեան վերաբերող բոլոր տեսակի հետքերը, այրելով եւ անհետ կորուստի մատնելով նաեւ Սբ. Մեսրոպ Մաշտոց Վարդա-
պետի գիրերու ստեղծումէն առաջ գոյութիւն ունեցող հայերէն հին գիրեր, գրականութիւն եւ մատենաներ»¹⁰:*

8 Նոր Բաղգիրք Հայկագեան Լեզուի, Ա., Վեներտիկ 1836, 400: Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Բ., Երևան 1976, 198:

9 Հմմտ. ԿԱՐԱԽԱՆԵԱՆ, Գ., Հայոց ժողովրդական Մշակոյթը, Հանրագի-
տարան, Ա., Երևան 2003, 73:

10 Հմմտ. ՏԷՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆ, Գ., Գրիգոր Լուսաւորիչ գիրք՝ այրե՞լ է, ի Հա-
յագիտական Ուսումնասիրութիւններ, Բ., Սբ. Էջմիածին 1998, 40-42:
Նախամաշտոցեան Հայերէն տառերու ո՛չ մէկ հետք ունինք եւ ո՛չ մէկ
պատմական յիշատակութիւն կամ վկայութիւն: Նախամաշտոցեան Ժամա-
նակէն հասած թագաւորներու մետաղադրամներն ալ Յունարէն են եւ
ո՛չ թէ յունասառ հայերէն. տե՛ս ՔԻՊԱՐԵԱՆ, Հ. Կ., Պատմութիւն Հայ
Հին Գրականութեան, Վեներտիկ 1992, 59: Նիւթերու լաւատեղեակ Դկ.
Փրոֆեսոր ԼԵՒՈՆ Լ. Գ. ԽԱՉԵՐԵԱՆ լուսաբանութիւններ կու տայ այս
մասին. «Բնականաբար, ոմանք տարուում են մտածելու, որ նախա-
մաշտոցեան Հայերէն Գիր ու Գրականութիւն ունեցած լինեմք, թէկուզ
եւ հեթանոսական Ժամանակաշրջանում, որ ոչնչացուած լինի Հայաս-
տանում քրիստոնէութեան Ժամանակ: Հայ քանասիրական եւ լեզուա-
բանական գրականութեան մէջ այս հարցը Ժամանակին համագամնօրէն
արծարծուել է եւ իրաւամբ մերժուել»: «Քրիստոնէութիւնը այն կրօն-
ներից է, որ ոգեշնչման աղբիւր հանդիսացաւ ո՛չ միայն տարբեր ժողո-

Օրմանեան Սրբազան անդրադառնալով այս նիւթին, կը գրէ. «Պատմութեամբ գրադող քննադատներէն ոմանք կծու կերպով կը մեղադրեն Տրդատն ու Գրիգոր [Լուսաւորիչը], որ այդ կործանումներով հնաւանդ յիշատակներու ջնջուելուն պատճառ եղան»¹¹:

Քննադատութիւն եւ մեղադրանքներ կատարողներէն կարելի է յիշել քանի մը գրողի անուն: Օրինակ, պատմաբան Լէօն կը գրէ. «Ձնջում էր ամբողջ դարաւոր կուտուրան (մշակոյթը) իր արուեստով, բանաւոր եւ գրաւոր գրականութեամբ, գուցէ պատմութիւնն անգամ»: «Թագաւորական զօրքերով շրջապատուած նոր կրօնը (Քրիստոնէութիւնը) փակատամարտ էր ուղղում հեթանոսութեան միջնաբերդի՝ մեհեանների դէմ...»: «Քրիստոնէայ կղերը կարողացել է հիմնաւորապէս աւերել ու ոչնչացնել հին կրօնքին ծաղկեցրած քաղաքակրթութիւնը...»¹²:

Փրոֆ. Հ. Փաստրմաճեան կը հետեւի Լէօի յայտնած կարծիքին՝ առանց յաւելեալ պրպտումներու. «Հեթանոսական տաճարները, հայկական հին ֆարտաբալետութեան գլուխ-գործոցները քանդուեցան: Անոնց աւերակներուն վրայ Գրիգոր Լուսաւորիչ բարձրացուց հայկական առաջին եկեղեցին, որ պահեց Աշտիշատ անունը: ... Հետեւեալք եղաւ ո՛չ միայն հին տաճարներուն քանդումը, այլ նաեւ անխոհեմ արարքով մը, հեթանոս Հայաստանի պատմութեան գրեթէ բոլոր հետքերուն եւ վաւերագրերուն կորուստը: Անոնք կը ներկայացնէին պատմական անհուն շահեկանութիւն եւ անոնց անհետացումը անդարմանելի կորուստ մը եղաւ»¹³:

Սովետական ժամանակաշրջանին հրատարակուած ազգային մեր պատմութեան նուիրուած բազմահատոր շարքին մէջ կը հանդիպինք աւելի մեղմ արտայայտութեան. «Քրիստոնէութեան տարածումը Հայաստանում ուղեկցում էր հեթանոսական տաճարների

վուրդների դպրութիւնների՝ գիտութիւնների եւ արուեստների առաջաման, այլեւ պատճառ դարձաւ բազմաթիւ ազգային գրահամակարգերի՝ այբուբենների յորինման...: Մեր թուականութեան Գ.-Ե. հարիրամեակներում յղացուած այբուբեններից են Ղպտերէնը, Գոթականը, Հայկականը, Աղուանականը, Վրացականը, Հաբէշականը...», ԽԱԶԵՐԵԱՆ, Լ., *Հայ Լեզուարանութեան առաջացման Պատմութիւնը եւ Քերականական Միտքը Ե.-Ժ.Ձ. դարերում*, Ա., Լիզպոն 1992, 19-21:

11 ՕՐՄԱՆՆԵԱՆ, Մ. ԱՐՔ., *Ազգապատում*, Ա., Պէյրուք 1959, 88:

12 ԼԵՕ, *Ժողովածու երկերի*, Ա., Երեւան 1966, 421 եւ 424:

13 ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ Հ., *Հայոց Պատմութիւն*, ՄՈՒՇԵՂ ԻՇԽԱՆ, (Փրանսէրէնէ թրգմ.), Ա., Պէյրուք 1980, 137:

ստեղծած հողատիրութեան ոչնչացմամբ: Քրիստոնեական սրբավայրերը ստեղծոււմ էին հեթանոսական տաճարների տեղում»¹⁴:

*Հայ ժողովուրդի պատմութեան Դ. դարու այս դէպքերու մասին հեղինակ մը կը գրէ. «Թագաւորի զօրքերը թիկունքին՝ Գրիգորը մէկ առ մէկ աւերեց Երազամայնի Տիրի տաճարները, Արտաշատի Անահիտինը, Թորթանի Բարշամինայինը, Անի ամրոցի Արամազդինը, Երիզայի Անահիտինը, Թիլի Նանայինը եւ Բագաոնի Միհրի մեհեանը»*¹⁵.

*Ժխտական կը նկատենք նաեւ հետեւեալ հաստատումը. «Համակարգուած աշխատանքով գալիք սերունդները գրկունցան հեթանոսական անցեալի շատ հետաքրքրական կառոյցներէ և արուեստի գործերէ, ինչպէս նաեւ թանկարժէք գրադարաններէ»*¹⁶.

*Ագաթանգեղոս յստակ կը նշէ, որ Տրդատ Գ. եւ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչը զօրքի գլուխ անցած՝ Հայաստանի մէջ կը տարածեն քրիստոնէութիւնը եւ հեթանոսական մեհեաններու վայրին վրայ եկեղեցիներ կը հաստատեն*¹⁷:

*Քրիստոնէութիւնը տարածելու համար, այդ օրերուն անհրաժեշտ նկատուած է անհետացնել հեթանոսութեան հետքերը, քանդել երկրին կռապաշտական, կրակապաշտական բոլոր կեդրոնները՝ մեհեանները, բազիլիկները եւ ընդհանրապէս ջնջել անոնց գործունէութիւնը: Հեթանոսական կրօնքին կեդրոնները վերացնելու համար անհրաժեշտ նկատուած է նաեւ գրաւել անոնց նիւթական եւ հողային հարստութիւնները եւ փոխանցել նորահաստատ եկեղեցիներու, ինչպէս նաեւ բաժին հանել «աղբատներու, տառապեալներու եւ չճշմարտութեան»*¹⁸:

14 Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Բ. Երեսան 1984, 76-77:

15 «King's troops at his back, Gregory proceeded to destroy by turns the temples of Tir at Erazamuyun, of Anahita at Artaxata, of Barsamina at Tortan, of Aramazd at Fort Ani, of Anahita at Eriza, of Nana at Til and of Mithra at Pacarij», ARPEE, L., *A History of Armenian Christianity*, New York 1946, 17.

16 «Through systematic measures many interesting buildings and work of art, as well as precious libraries from the pagan past, were lost to posterity», BAUER, E., *Armenia: Past and Present*, New York 1981, 72.

17 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԸ., 436, ձԺԹ., 466 եւ ձԻ., 468: ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Հ., Մեհեաններ, նշ. աշխ., 145-156.:

18 Հմմտ. Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԺ., 442 եւ ձԺ., 444, եւ այլն:

Այսպէս է, որ Հայաստանի մէջ անհետացած են «հեթանոսութեան» վերաբերող հետքերը:

Այս երեւոյթը, սակայն, կարիք ունի պատմական եւ տրամաբանական լուսաբանութիւններու եւ ճշտումներու:

Նախ նկատի ունենալ, որ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայ հեթանոսական որոշ տօնախմբութիւններ «քրիստոնէացուցած» է. Վարդավառ (Պայծառակերպութիւն Յիսուսի), Տեառնընդառաջ, Խաղողօրհնէք, Զրօրհնէք, եւայլն: Օրմանեան նկատել կու տայ, որ «Գրիգոր չէ ուզած ծառայօրէն եւ կուրօրէն յունա-կապադովկիական ծէսը ընդօրինակել, այլ անոր մէջ գեղչեր, յաւելուածներ ու փոփոխութիւններ մուծած է, հետեւելով երկրին ու ազգին պահանջներուն եւ բնոյթին եւ շատ ազգային սովորութիւններ հեթանոսական կրօնէին փոխ առնելով՝ Քրիստոնէութեան մէջ մուծած է»¹⁹: Այդ կը նշանակէ, որ հեթանոս Հայաստանի քաղաքակրթութեան որոշ երեւոյթներ պահպանուած են հայ ժողովուրդի քրիստոնէական արտայայտութիւններուն մէջ: Այս պարունակին մէջ պէտք է դիտել նաեւ Դ.-Ե. դարերէն սկսեալ հայկական ճարտարապետութեան որդեգրած հին կառուցողական արուեստին արտայայտութիւնները:

Նկատի ունենալ նաեւ, որ Դ. դարուն հրատապ խնդիր էր կարճ ժամանակամիջոցի մէջ ժողովուրդին համար անհրաժեշտ քանակութեամբ քրիստոնէական եկեղեցիներ կառուցանել. եւ զանգուածային դարձի պայմաններուն մէջ այդքան ալ դիւրին չէր երկրին ամէն կողմը եկեղեցական կամ պաշտամունքային նոր շէնքեր կառուցանել: Ազաթանգեղոս կը հաղորդէ, որ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ «Ընդ ամենայն կողմանս գաւառացն»²⁰, այսինքն՝ ամէն կողմ եկեղեցիներ հաստատեց: Իսկ Ժ.Չ. դարուն ապրած Պատմագիր մը կ'արձագանգէ այս իրողութեան՝ ըսելով որ «Լուսաւորիչն եւ Մեծ Տրդատ եկեղեցեօք լցին եւ վանորէիւք շրջապատեցին զկամախ եւ զԵրզնկա»²¹:

Թէեւ Ազաթանգեղոս կը նշէ, որ կը քանդէին հեթանոսական մեհեանները եւ եկեղեցիներու հիմեր կը դրուէին «ի տեղիս մեհեանացն», սակայն պէտք չէ խորհիլ, որ մեհեանները, հիմնադրուած

19 ՕՐԴԱՆԵԱՆ, Մ., ԱՐԲ., Ազգապատում, Ա., Պէյրութ 1959, 101:

20 ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձժէ., 452:

21 ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԱՄԱՆԵՑԻ ԿԱՄ ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1915, 510:

քանդուած են, ինչպէս տեսանք: Կարճատեւ ժամանակի մէջ անկարելի էր իրականացնել նման նախաձեռնութիւններ: Տրդատ Գ. եւ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ նման որոշում չէին կրնար առնել, քանի որ նախ այդ քայլը կրնար հեթանոս հայութեան մէջ ուժեղ դժգոհութիւն, գրգռութիւն կամ հաւանական ըմբոստութիւն յառաջացնել, ինչպէս տեղի ունեցած են որոշ տեղեր, իսկ եկեղեցական նոր շէնքերու կառուցումը կը պահանջէր երկար ժամանակ եւ մեծ միջոցներ, ուստի աւելի հեշտ եւ նպատակայարմար էր հեթանոսական մեհեանները օգտագործել, որոշ փոփոխութիւններ ընելով՝ վերածել եկեղեցիներու, անշուշտ անոնց մէջէն հեռացնելով կոռքերը, զոհասեղանները (բազիլիները), կրակարանները եւ պաշտամունքային սպասները:

Նման ծրագիր մը այդքան ալ հեշտ աշխատանք չէր երկրի մը մէջ, ուր դարերով արմատացած էր հեթանոսական պաշտամունքի երեւոյթներ (կռապաշտութիւն եւ կրակապաշտութիւն): Ագաթանգեղոս կը վկայէ նաեւ, որ հեթանոս կրօնքին սպասաւոր քուրմերը դիւրութեամբ չէ որ համակերպած եւ ենթարկուած են: Անոնք, իրենց ոյժերով դիմադրութիւն ալ ցոյց տուած են նոր կրօնքին՝ քրիստոնէութեան²²:

Հայր Զամչեան նկատի ունենալով Տրդատ թագաւորին եւ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչին միասնական եկեղեցաշինութիւնը, կը գրէ հետեւեալը. «Շրջեալ երանելոյն Գրիգորի հանդերձ թագաւորաւ յամենայն գաւառս եւ ի քաղաքս աշխարհին Հայոց՝ մկրտէր զմնացեալսն եւ հաստատէր զամենեսին ի հաւատս Քրիստոսի. կանգնէր յամենայն տեղիս գեկեղեցիս եւ յորս էին մեհեանք՝ սրբէր եւ տաճար առնէր Տեառն...»²³:

Յստակ նկատելի է Հայր Զամչեանին ճիշտ ընկալումը թէ - «Անոնք որ մեհեաններ էին՝ [Գրիգոր Լուսաւորիչ] կը նուիրագործէր եւ Տիրոջ տաճարի կը փոխակերպէր»:

Տրամաբանական այս մերձեցումը բնականօրէն եզրակացնել կու տայ, որ «Գրիգորը պահած է հեթանոսական տաճարները՝ դրանք վերածելով քրիստոնէական եկեղեցիների»²⁴:

22 Հմմտ. Զենոն ԳԼԱԿ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ 1832, 16, 25, 28-29, 30-39:

23 ԶԱՄՉԵԱՆ, Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, Ա., Վենետիկ 1784, 396:

24 Հմմտ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Վ., Հայոց եկեղեցին, նշ. աշխ., էջ 50:

Այսպէս կ'արտայայտուի նաեւ Թուռնըբիզ ֆրանսացին՝ Հայաստանի պատմութեան նուիրուած իր ընդարձակ աշխատութեան մէջ. «սուտ աստուածներու տաճարներու մեծ մասը կործանուեցան եւ փոխարինուեցան քրիստոնեական սրբութիւններով»²⁵.

Յովհան Մամիկոնեան Պատմագիրը, երբ կը խօսի Դեմետրանունը կրող մեհեանի մասին, որ որոշ փոփոխութիւններով վերածուած էր քրիստոնէական եկեղեցիի, շատ ուշագորաւ անդրադարձում մը կը կատարէ մեհեանի հեթանոսական խորանի դիրքին եւ քրիստոնէականին միջեւ. «Եկեղեցւոյ հիմերը դրուած էին ճիշտ նոյն տեղը, նոյն չափով՝ լայնութեամբ եւ երկարութեամբ. միայն ա՛յն տարբերութեամբ, որ անոնք դէպի արեւմուտք դարձած կ'աղօթէին»²⁶:

Այս հարցը լաւապէս հասկնալով՝ ճարտարապետ Թորամանեան տրամաբանօրէն եզրակացուցած է. «Ժողովրդի անհրաժեշտ հոգեւոր պահանջին գոհացում տալու համար, ամէնէն կարճ քանակութեամբ Հայոց մեհեանները քրիստոնեական տաճարներու փոխակերպելն էր: Այդպէս ալ եղաւ: Բազմաթիւ մեհեաններ բռնի ոյժով եկեղեցիներու փոխակերպուեցան, մինչեւ որ նորերն ալ հասան»: Նոյն հեղինակաւոր ճարտարապետը կ'աւելցնէ. «Անկարելի էր, որ Հայաստանի ամէն կողմը, քաղաք ու աւան, բազմաթիւ մեհեաններով ծածկուած չլինէին: Ո՞ր մնացին այդ բազմաթիւ մեհեանները, որոնք Դ. դարէն մինչեւ Ե. դար չհասան: Արդեօք կարելի՞ է հաւատալ, որ մոգական գաւազանի մէկ հարուածով վայրկեանապէս ոչնչացան: Ի հարկէ անկարելի էր. անշուշտ, անոնք երկարատեւ իրենց գոյութիւնը պահեցին եւ անոնցմէ ոմանք ալ մինչեւ մեր օրերը հասան քրիստոնեական սրբազործուած նոր տարագով մը»²⁷:

Պատարագի սուրբ սեղանին եկեղեցական կառոյցին արեւելեան կողմի վրայ տեղադրումը կամ սուրբ սեղանին «Արեւելադրութեան քրիստոնեական սկզբունքը, կ'ըսէ ճարտարապետ Թորամանեան, մեծապէս օգնեց հեթանոսական շինութիւնները Քրիստոնեական եկեղեցիներու փոխարկուելուն»²⁸:

25 «La plupart des temples des faux dieux furent renversés et remplacés par des sanctuaires chrétiens», TOURNEBIZE, F., *Histoire Politique et Religieuse de L'Arménie*, Paris 1900, 53.

26 ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, *Տարօնի Պատմութիւն*, ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Վ. (աւրել. քրգմ.), Երեւան 1989, 45-46:

27 ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ, Թ., *Նիւթեր Հայկական Ճարտարապետութեան Պատմութեան*, Ա., Երեւան 1942, 209-210:

28 ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ, Թ., *Նիւթեր Հայկական Ճարտարապետութեան Պատմութեան*, Բ., Երեւան 1948, 21-21:

Թորամանեան այս տեսակէտը կը փորձէ դեռ աւելի հիմնաւորել, երբ կ'ըսէ. «Կոստանդիանոս Կայսրն ալ քրիստոնէութեան տրամադրութեան տակ դրաւ բոլոր նախկին հեթանոսական մեհեանները եւ basilique ըսուած շինութիւնները: Հեթանոսական շինութիւնները անխտիր ընդունուեցան եւ սրբագործուեցան նոր կրօնի [քրիստոնէութեան] անունով»²⁹:

Օրագեան, անդրադառնալով Հայաստանի հեթանոսական տաճարներու օգտագործման մասին, կը գրէ, որ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կեսարիայէն վերադարձին. «Հագարաւոր մարդ մկրտած էր եւ, ընդառաջելով նոր կրօնի ծիսական պահանջներուն, անոր յարմարեցուցած էր հեթանոսական այն տաճարները՝ որ խուսափած էին եկեղեցականներու կործանարար եռանդէն... Շատ են նմանօրինակ հեթանոսական բազիլիկները, որոնք վերածուած են եկեղեցիի»³⁰:

Բացայայտ է, ուրեմն, որ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ «Կործանեց կոռնները եւ անոնց մեհեանները նորոգելէ յետոյ՝ սրբագործելով վերածեց քրիստոնէական աղօթավայրերու»³¹:

Պէտք է խորհիլ նաեւ, որ հեթանոսական մեհեանները եկեղեցիներու վերածումով եւ անոնց օգտագործումով քրիստոնէական կրօնքը կրնար նաեւ հոգեհարազատ դառնալ հեթանոս հայերուն:

«Սրբագործուած էին մեհեանները, կանգնուած էին նորակառոյց եկեղեցիներ եւ մշակուած ինքնուրոյն յատկագծային ձեւ Հայկական եկեղեցիներու» կը հաստատէ ճարտարապետ Թորամանեան³²:

Այս մասին շատ կարեւոր կը գտնենք Ե. դարու պատմագիր՝ Փաւստոս Բիւզանդացիի հետեւեալ նկատումն ալ. «Սովոր էին հայոց եպիսկոպոսները՝ բազալոքի, մեծամեծներու եւ ժողովուրդի խումներամ բազմութեան հետ միասին պատուել ա՛յն տեղերը, որոնք

29 ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ ԹՈՐՈՍ, *Նիւթեր Հայկական Ճարտարապետութեան Պատմութեան*, Ա., Երեւան 1942, 208:

30 «Had baptized thousands of people and, to meet the ceremonial demands of the new Religion, had adapted for the purpose those pagan temples which had escaped the destructive fervor of the religious people... There are many such examples of pagan basilics which have transformed into churches», ORAK, A., *A survey of Armenian Architecture in the Middle Ages*, Cairo 1951, 3.

31 ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ, Շ. ԱՐՔ., *Հայագգի Սուրբեր*, Իսթանպուլ 1982, 23:

32 ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ, Թ., *Նիւթեր Հայկական Ճարտարապետութեան Պատմութեան*, Ա., նշ. աշխ., 209:

նախապես կուռֆերու պատկերներու տեղեր էին եւ յետոյ Աստուծոյ անունով սրբուեցան [*սրբագործուեցան, նուիրագործուեցան*] ու դարձան աղօթքի տուններ եւ ուխտատեղիներ»³³:

*Հայկական ճարտարապետութեամբ զբաղող մասնագէտ մը նկատել կու տայ. «Հայաստանի քրիստոնէական ամենավաղ, մասնաւորապէս Դ. դարի շինանիւթերի յօրինուածային զանազանութիւնները պարզելու համար, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նրանց մի մասն առաջ է եկել հեթանոսական շինութիւնների օգտագործման, յարմարեցման կամ վերաշինութեան փանապարհով...: Նախաքրիստոնէական Հայաստանի մոնումենտալ ճարտարապետութեան կապը միջնադարեան ճարտարապետութեան հետ կարելի է տեսնել Հայաստանի առաջին եկեղեցիներից մի քանիսի տակ յայտնաբերուած հեթանոսական հիմնապատերի եւ հեթանոսական տաճարների շէնքը եկեղեցի դարձնելու մէջ, որի մասին քաղմիցս տեղեկացնում են պատմիչները»*³⁴:

*Կարեւոր նկատում մը եւս: 1950ական թուականներուն, պեղումներու ընթացքին, հնագէտները Սբ. Էջմիածնի ներկայ Եկեղեցիին ներքեւ յայտնաբերած են եկեղեցւոյ մը պատկանող փոքր քար մը, որ կրնայ պատկանիլ Հայաստանի քրիստոնեայ դարձի ժամանակներուն: Այդ քարին մօտ գտնուած է նաեւ հեթանոս մեհեանի մը կրակապաշտութեան վերաբերող կրակարան»*³⁵:

Ուրեմն, Հայկական ճարտարապետութեան մասնագէտներուն կարծիքով, Հայաստանի հեթանոսական մեհեանները «քրիստոնեայ» եկեղեցիներու վերածուած են մասնակի փոփոխութեամբ: Այս փոփոխութիւններու ընթացքին, պահպանուած են մեհեաններուն շէնքը, կառույցը՝ միայն բեմը կամ զոհասեղանը տեղափոխելով դէպի արեւելք»³⁶: Հետեւաբար, յստակ է եզրակացութիւնը, որ «Գրիգոր Լուսաւորիչ պահպանած է հեթանոսական տաճարները՝ դրանք վերածելով քրիստոնէական եկեղեցիների»³⁷:

33 ԳԱԻՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, ՄԱԼԻԱՍԵԱՆ, Ս. (Թրգմ.), Երեւան 1987³, 15:

34 ՄԱՆՈՒԶԱՐԵԱՆ, Ա., Քննութիւն Հայաստանի Դ-ԺԱ. դարերի շինարարական վկայագրերի, Երեւան 1977, 12:

35 Հմմտ. MARSHALL LANG, D., *Armenia Cradle of Civilization*, London 1970, 158:

36 Հմմտ. ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ, Թ., Նիւթեր Հայկական ճարտարապետութեան Պատմութեան, Բ., Երեւան 1948: ՍԱՀԻՆԵԱՆ, Ա., Քասաղի քաղիլիկայի ճարտարապետութիւնը, Երեւան 1955, 231:

37 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Վ., Հայոց Եկեղեցի, Եջ. աշխ., 61:

Ազաթանգեղոս երբ կը գրէ, որ Լուսաւորիչը «Եդ անդ գիմունս եկեղեցւոյն եւ ուղղեաց սեղան փառացն Քրիստոսի», պէտք է հասկնալ ո՛չ թէ շէնքի կառուցում, այլ պաշտամունքի սուրբ սեղան հաստատելու իմաստով»³⁸:

Հայկական ճարտարապետութեան ուրիշ մասնագէտ մը կը գրէ. «Տրդատի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի օրով կառուցուեցին Հայերու առաջին քրիստոնէական եկեղեցիները»³⁹:

Բնականաբար, մեհեանները եկեղեցիներու վերածելու համար, Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ, իբր եկեղեցական Առաջնորդ, պէտք է սրբագործած կամ նուիրագործած ըլլայ այդ կառոյցները: Այսպէս է, որ Հայաստանի մեհեանները քրիստոնէական մտածողութեան թելադրանքներով, ենթարկուած են որոշ եւ մասնակի փոփոխութիւններու եւ վերածուած պատրաստ ու գործածելի եկեղեցիներու, անշուշտ քրիստոնէական արարողութեամբ նուիրականացած:

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԳԼԽԱՒՈՐ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐԸ

Հայաստանի զանազան կողմերը հեթանոս չաստուածներու կուռքեր կամ արձաններ կանգնելու մասին տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Պատմահայր Մովսէս Խորենացին: Անոր համաձայն, Իրանի Արտաշիր թագաւորը «Մեհեաններու պաշտամունքը դե՛ռ աւելի կը քաջալերէ եւ կը հրամայէ անշէջ պահել Որմզդական հուրը ա՛յն քաղնին վրայ, որ Բագաւանի մէջ կը գտնուի»⁴⁰: Այդ շրջանին, Արեւի եւ կրակի պաշտամունքը հռչակուած է առաջնային: Նմանապէս, մեր Տիգրան Բ. թագաւորը (+55 Ք.Ա.), Յոյն չաստուածներէն Դիոսի արձանը կը կանգնէ Անի ամրոցին մէջ, Աթենաս չաստուածուհիինը՝ Թիւ Աւանին մէջ եւ Արտեմիդ չաստուածուհիին ար-

38 Ա.Գ.Աթ.Ա.ՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձժԵ., 456:

39 ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ, Տ., Հայ Դասական Ճարտարապետութեան ակունքներում, Երեւան 2003, 9:

40 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, ԱԲԵՂԵԱՆ, Մ. (քնն. քնգր.), Երեւան 1991, Գիրք Բ., գլ. ՀԵ., 216:

ձանը՝ Երիզայի (Երզնկայի) մէջ, աւելցնելով, որ Տիգրան Բ. «պատկերներ» կը կանգնէ Հայաստանի զանազան կողմերը⁴¹:

Այս նիւթի մասին կատարուած են կարեւոր ուսումնասիրութիւններ⁴²:

Ժողովուրդներու դիցաբանութեան ամբողջ հիւսուածքը մարդկային երեւակայութեան արդիւնքն է: Անոնք անտեսանելի մարմնացումներն են բնութեան ոյժերուն: Հեթանոս հայութեան չաստուածները եւ չաստուածուհիները, պատմական վկայութեամբ, եղած են «ոյժ»ի (Արամազդ), «անրծուքեան» (Անահիտ), «գեղեցկութեան» (Աստղիկ), «կենդանութեան» (Վահագն) եւ «գիր ու գրականութեան» (Տիր) ներկայացուցիչներ:

Հետազոտող ուսումնասիրողներու համաձայն.

Ա.- ԱՐԱՄԱԶԴ ԴԱՍՏՈՒԹՅԱՆ չաստուածը կը նկատուէր «չաստուածներու հայր»: Հայաստանի մէջ բազմաթիւ մեհեաններ նուիրուած են Արամազդին, բայց անոր գլխաւոր մեհեանը կը գտնուէր Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղեաց գաւառի մէջ՝ Երզնկա քաղաքին մօտակայքը: Տրդատ Գ. Թագաւորի եւ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչի թելադրութեամբ կը քանդուի Անի ամրոցին մէջ գտնուող Արամազդի մեհեանը եւ հոն դիզուած հարստութիւնը կը նուիրեն Եկեղեցւոյ⁴³:

41 Անդ, Գիրք Բ., գլ. ԺԴ., 127: Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Բ., Երեւան 1976, 141: Դասական Հայերէնի մէջ «պատկեր» կը նշանակէ նաեւ «արձան», կուռք. տե՛ս Նոր Բառգիրք Հայկագեան Լեզուի, Բ., Վեներիկ 1837, 612:

42 Մեր համեստ կարծիքով, այդ աշխատանքներու կարեւորագոյնները կըրնան նկատուիլ հետեւեալ հրատարակութիւնները՝ իրենց տպագրութեան հերթականութեամբ. ԳԵԼՁԵՐ, Հ., Հետազոտութիւն Հայ Դիցաբանութեան, ԹՈՐՈՍԵԱՆ, Հ. Յ. (թրգմ.), Վեներիկ 1897: ԿԱՐԻՆԻ, Ս., Հայաստանի Ուր Մեհեանները Ագաթանգեղոսի եւ Մովսէս Խորենացւոյ համեմատ, ՏԱՇԵԱՆ, Հ. Յ. (թրգմ.), Վիեննա 1899: ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հին Հաւատք, նշ. աշխ.: ԴՈՒՐԵԱՆ, Ե. Պոլք., Հայոց Հին կրօնքը կամ Հայկական Դիցաբանութիւն, Երուսաղէմ 1933: ՈՒՄԱՐԵԱՆ, Ս., Սիւնիք Դիցարան, Երեւան 1981: ՄԵԼԻՔ-ՓԱՇԱՅԵԱՆ, Կ. Վ., Անահիտ Դիցուհու պաշտպանութիւնը, Երեւան 1963: Դիցաբանութեան Բառարան, «Լոյս» հրտ., Երեւան 1985, իԱԶԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, Կլեմէտի-Գալիֆորնիա 2001: ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Հ., Հին Հայաստանի Բազմաները, ի «Բազմալէպ», 180(2022), թիւ 3-4, 149-170:

43 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԹ., 440 եւ 442: ԽԱԶԵՐԵԱՆ, Լ. Գ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, Կլեմէտի-Գալիֆորնիա 2001, 107-120:

Բ.- ԱՆԱՀԻՏ գիցուհին կը նկատուէր «մայր չաստուածուհի», ինչպէս նաեւ սիրոյ, գեղեցկութեան, մայրութեան, պտղաբերութեան (արգասաւորութեան), ծննդաբերութեան եւ անբծութեան չաստուածուհի: Ագաթանգեղոսի համաձայն անոր ամէնէն հռչակաւոր բազինը եւ յաճախաւոր պաշտամունքի կեդրոնը (մեհեանը) կը գտնուէր Տուրուբերան նահանգի Տարօն գաւառի Աշտիշատ կամ Յաշտիշատ քաղաքին մէջ՝ Երագամոյն կոչուած տեղը: Անահիտ կը կոչուէր նաեւ «Ոսկեմայր»: Անահիտի նուիրուած մեհեաններ կը յիշուին Արտաշատ քաղաքին եւ ա՛յլ վայրերու մէջ⁴⁴:

Գ.- ՎԱՀԱԳՆԸ կը համարուէր ռազմի, ոյժի եւ քաջութեան չաստուած: Ագաթանգեղոսի համաձայն անոր ամէնէն հռչակաւոր եւ յաճախաւոր պաշտամունքի կեդրոնը (մեհեանը), որ կը կոչուէր նաեւ «Վահեվանեան», կը գտնուէր Տուրուբերան նահանգի Տարօն գաւառի Աշտիշատ կամ Յաշտիշատ քաղաքին մէջ⁴⁵: Հայ թագաւորներու ոսկեայ եւ արծաթեայ նուէրներով հարստացած այս մեհեանը կոչուած է «մեծագանձ»⁴⁶:

Դ.- ԱՍՏՂԻԿ կը նկատուէր սիրոյ գիցուհի: Անոր նուիրուած հռչակաւոր մեհեանը կը գտնուէր Տուրուբերան նահանգի Տարօն գաւառի Աշտիշատ կամ Յաշտիշատ քաղաքին մէջ⁴⁷: Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ քանդելով Աշտիշատի մէջ գտնուող երեք նշանաւոր մեհեանները (Անահիտի, Վահագնի եւ Աստղիկի)՝ այնտեղ կը հիմնէ վանք մը, որ կը կոչուի Սբ. Կարապետի վանք կամ Իննակնեան վանք, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդաբար⁴⁸:

Ե.- ՏԻՐ չաստուածը կը նկատուէր գիրի եւ գրականութեան, ուսումի եւ գիտութեան չաստուած: Անոր գլխաւոր մեհեանը կը գտնուէր Այրարատեան նահանգի Ոստան կամ Արագածոտն գաւառին մէջ՝ Հին Արտաշատ կամ Վաղարշապատ քաղաքին մօտերը՝ Երագամոյն կոչուած տեղը⁴⁹: Ագաթանգեղոս կը խօսի այդ մե-

44 Ա.Գ.ԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, ց. 2-րդ, 3-րդ, 436 եւ 3-րդ, 252: ԽԱՉԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, ց. 2-րդ, 121-148: ՄԵԼԻՔՓԱՇԱՅԵԱՆ, Կ. Վ., Անահիտ Դիցուհու Պաշտամունքը, ց. 2-րդ:

45 Ա.Գ.ԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, ց. 2-րդ, 3-րդ, 452:

46 ԽԱՉԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, ց. 2-րդ, 149-173:

47 Ա.Գ.ԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, ց. 2-րդ, 3-րդ, 452:

48 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հիմ Հաւատք, ց. 2-րդ, 300-305: ՈՒՄԱՐԵԱՆ, Ս., Սիւնիք Դիցարան, Երեւան 1981: ԽԱՉԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, ց. 2-րդ, 207-230:

49 Հմմտ. ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Այրարատ, Վեներտիկ 1890, 400:

հեանին եւ անոր բազիններու աւերումի մասին⁵⁰: Տիրի նուիրուած այս գլխաւոր մեհեանն ալ «Կործանուած է Հայաստանում՝ քրիստոնէութիւնը ընդունելու ժամանակ՝ Դ. դարի սկիզբներին»⁵¹:

Զ.- ՆԱՆԷ դիցուհի: Այս չաստուածուհիին գլխաւոր մեհեանը կը գտնուէր Բարձր Հայք նահանգի Թիլ գիւղաքաղաքին մէջ (ներկայիս Երզնկա կամ Էրզինճան քաղաքին մօտ): Ագաթանգեղոս կը գրէ, որ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Գայլ գետը անցնելով՝ եկած է Թիլ աւանը կամ գիւղաքաղաքը եւ հոն գտնուող Նանէի կամ «Նանէական մեհեանը քանդած է»⁵²:

Է.- ԲԱՐՇԱՄԻՆԱ, ասորական չաստուածի գլխաւոր մեհեանը եւ Թանկագին արձանը կը գտնուէր Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղին մէջ՝ Անահիտ դիցուհիի հռչակաւոր մեհեանին մօտ: Մեհեանին գանձերը կը բաշխուին աղքատներուն⁵³:

Ը.- ՄԻՀՐ արեւի եւ կրակի (արեւապաշտութեան) չաստուածն էր: Ագաթանգեղոս կը յիշէ այն եւ կը գրէ, որ երբ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ կը հասնի Բագարիճ անունով գիւղը, Բարձր Հայք նահանգի Դերջան գաւառի մէջ, կը կործանէ այնտեղ գտնուող Միհրի մեհեանը եւ անոր գանձերը կը բաշխէ աղքատներուն եւ հոն կը հիմնուի եկեղեցի մը⁵⁴: Միհրի նուիրուած մեհեաններ կային Հայաստանի տարբեր վայրերու մէջ: Միհրապաշտութեան գլխաւոր մեհեանը պատմական Հայաստանի Բարձր Հայք նահանգին մէջ կը գտնուէր, սակայն մեհեաններ կը գտնուէին նաեւ Սիւնիք նահանգին մէջ, ինչպէս նաեւ Գառնի գիւղին մէջ: Գառնիի տաճարը շատ հաւանաբար նուիրուած էր Միհրին⁵⁵:

50 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԸ., 436:

51 ՄԵԼԻԻՔ-ԲԱՆՇԵԱՆ, Ա., Հայոց Պաշտամունքային Վայրեր, Երեւան 2009, 136: ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հիմն Հաւատք, նշ. աշխ., յատկապէս 309-314: ԽԱԶՆԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, նշ. աշխ., 193-205:

52 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԹ., 442: ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Հիմն Հաւատք, նշ. աշխ., 298-300: ԽԱԶՆԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, նշ. աշխ., 231-234:

53 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԹ., 440: ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց Պատմութիւն, նշ. աշխ., Գիրք Երկրորդ, գլ. ԺԴ., 128: ԱԼԻՇԱՆ. Հ. Ղ., Հիմն Հաւատք, նշ. աշխ., 335-337: ԽԱԶՆԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, նշ. աշխ., 235-240:

54 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ. ձԹ., 444:

55 ԱԻԳԱԼԻԲԵԿԵԱՆ, Թ., Միհրապաշտութեան կենտրոնները, ի Հայագիտական հետազոտութիւններ, Երեւան 1969, 29-34: ԽԱԶՆԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, նշ. աշխ., 175-191:

Թ.- ԴԵՄԵՏՐ ԵՒ ԳԻՍԱՆԷ: Այս երկու չաստուածներու պաշտամունքին եւ անոնց նուիրուած մեհեաններու մասին պատմական միակ վկայութիւնը մեզի փոխանցողն է ծագումով Ասորի Զենոբ Գլակ Պատմագիրը: Սակայն, նկատի պէտք է ունենալ, որ Տարօն գաւառի պատմութեան նուիրուած անոր գիրքը համադրութիւն մըն է ժողովրդական ավանդութիւններու: Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ կործանել տուած է Դեմետրի եւ Գիսանէի նուիրուած մեհեանները, որոնք կը գտնուէին Տարօն գաւառի Աշտիշատ կամ Յաշտիշատ քաղաքին մէջ եւ անոնց տեղը հիմնած է Սբ. Կարապետ Վանքը⁵⁶:

Ժ.- ՍԱՆԴԱՐԱՄԵՏ: Մեր ազգային պատմագիրներու մօտ վկայութիւն չունինք Սանդարամետի նուիրուած մեհեանի կամ մեհեաններու մասին: Սակայն, այս մասին երեք նկատումներ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն:

1) Հայկական Սովետական Հանրագիտարանին մէջ կը կարդանք հետեւեալը. «Գրիգոր Լուսաւորիչը Տրդատ Մեծի եւ նախարարների օգնութեամբ կործանում է Սանդարամետի մեհեանը եւ տեղում հիմնում (301-303) կաթողիկէ եկեղեցի»⁵⁷: Այս ակնարկը կը վերաբերի Սբ. Էջմիածին եկեղեցիին, որ կը գտնուի Այրարատեան նահանգի Արագածոտն գաւառի Վաղարշապատ քաղաքին մէջ (ներկայիս՝ Էջմիածին քաղաք):

2) Ուրիշ ուսումնասէր մը կը գրէ, որ Սբ. Էջմիածնի Վանքը «Կառուցուած է... հեթանոսական Սանդարամետի մեհեանին վրայ»⁵⁸:

3) Խաչագի ճարտարապետ մը, որ տարիներով զբաղած է Հայկական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեամբ, կը գրէ. «Սբ. Էջմիածնի եկեղեցւոյ ներկայ կառոյցը, ուր կը գտնուէր նախնական եկեղեցին, հիմնուած Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչին կողմէ, հո՛ն՝ ուր կը գտնուէր արդէն հեթանոսական մեհեան մը, որ մինչեւ

56 ԶԵՆՈԲ ԳԼԱԿ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վեներտիկ 1832, 27, 32-33: ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հին Հաւատք, նշ. աշխ., 320-325: ԽԱԶԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, նշ. աշխ., 249-253: Դեմետր եւ Գիսանէ չաստուածներուն, ինչպէս նաեւ Սբ. Կարապետ կամ Իննակնեան Վանքի մասին տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Ս., Հայ Առաքելաբանութիւն, 121-144. Հրատարակութիւնը՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Արեւմտեան շրջանի Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան, չունի ոչ տպագրութեան վայր, ոչ ալ տարեթիւ:

57 Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Դ., Երեւան 1978, 66:

58 ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆՇԵԱՆ, Ս., Հայոց Պաշտամունքային Վայրեր, նշ. աշխ., 145:

այսօր կը տեսնուի, Մագդէական կրօնքի կրակարան մը»⁵⁹: 1955-1965 տարիներուն, մասնագէտներու հսկողութեամբ վերանորոգումներ կատարելու ընթացքին, Սբ. Էջմիածնի եկեղեցւոյ սբ. սեղանին ներքեւ գտնուած է թոնրածեւ կրակարան մը, որ յայտնապէս կը վկայէ կրակապաշտութեան մասին⁶⁰:

* * *

Կասկած չկայ, որ հեթանոս Հայաստանի գլխաւոր չաստուածներուն եւ չաստուածուհիներուն նուիրուած մեհանները, իրենց բազիներով, կը գտնուէին Հայաստանի գրեթէ բոլոր շրջաններուն մէջ:

Դ. դարուն, երբ քրիստոնէութեան լոյսով ողողուեցաւ Հայութեան կեանքը, ամբողջութեամբ փոխուեցաւ Հայ մտածողութիւնը եւ աշխարհըմբռնումը. ճարտարապետութիւն, երգ, բանահիւսութիւն, արուեստ եւ մշակոյթի ա՛յլ մարզեր:

Քրիստոնէութեամբ յայտնուած Աստուածը՝ Յիսուս Քրիստոս, փոխեց մարդկութեան ընդհանուր ընկալումը Աստուծոյ մասին: Ան փոխեց նաեւ Հայ ժողովուրդին կրօնական ընկալումը նիւթական արժէքներուն. եկեղեցական ճարտարապետութիւն, ծիսական պաշտամունք, հոգեւոր-ծիսական երգ, բանաստեղծութիւն եւ մշակոյթի տարբեր-տարբեր մարզեր: Միջոցներ, որոնցմով կարելի դարձաւ ճանչնալ եւ հասնիլ իսկական Աստուծոյ: Ա՛յն Աստուածը, որ համաձայն քրիստոնէական կրօնքին, մարմինով յայտնուեցաւ մարդկութեան եւ յանձնարարեց, որ մարդիկ ճանչնան զինքը, զգան եւ ապրին Անոր «աստուածային ներկայութիւնը»: Արուեստը՝ վկայութիւնը դարձաւ գերբնականի կամ աստուածայինի ներկայութեան:

Հայ քրիստոնէական արուեստին դերը կը կայանար անոր մէջ, որ քրիստոնէական արժէքները լաւագոյն յղացքներով պէտք է ներկայացնէր Հայ ժողովուրդին, որպէսզի անոնք ձգտէին ճանչնալ «յայտնուած իսկական Աստուածը», ընդունիլ զԱյն, հաւատալ Անոր եւ պաշտել:

59 CUNEO, P., Architettura Armena, Ա., Roma, 1988, 88, (թարգմանութիւնը Ե.Տ.Ծ.Վ.): ԽԱԶԵՐԵԱՆ, Լ., Հայոց Ազգային Դիցարանը, նշ. աշխ., 254-264:

60 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Վ. Մ., Էջմիածին, Երևան 1978, 8-11:

Հաստատ կարելի է ըսել, որ Դ. դարէն սկսեալ, քրիստոնէական կրօնքը եւ Հայ արուեստը միասնաբար քալեցին կեանքին խորհուրդը ըմբռնել ուղղող տեւական անձկութենէն: Հայ ժողովուրդը, իր մտային եւ հոգեկան արտայայտութիւններով, կարողացաւ ճարտարապետել նաեւ իր ծիսական-պաշտամունքային շէնքերը: Իւրայայտուկ դիմագիծ եւ ըմբռնում ցուցաբերեց անոնց հանդէպ՝ ո՛չ թէ պաշտելու համար մեռած նիւթը՝ քարը կամ արտաքին կառոյցը, այլ ա՛յն հոգեկանը, որուն ճամբով մարդ կը հասնի իսկական Աստուծոյ: Հայ եկեղեցական ճարտարապետութիւնը ընդունեցաւ երկնայինն ցերեկայութիւնը:

Ժամանակն է, որ քրիստոնեայ հայութիւնը վախ չունենայ իր պատմութենէն:

ՎԱՅՐԵՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ, ՈՒՐ ԳՏՆՈՒԱԾ ԵՆ
ՆԱԽԿԻՆ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐ ԿԱՄ ՏԱՃԱՐՆԵՐ

Ա.- ՄՈՒՇԻ ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԻՆՆԱԿՆԵԱՆ ՎԱՆՔ

Այս Վանքը կը գտնուի Տուրուբերան Նահանգի Տարօն գաւառին մէջ (ներկայիս՝ Մուշի շրջան): Վանքը կառուցուած է Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչին կողմէ՝ հեթանոս չաստուածներուն՝ Անահիտի, Վահագնի, Աստղիկի, ինչպէս նաեւ Դեմետր եւ Գիսանէ չաստուածներու մեհեաններուն տեղը⁶¹: Գուշակեան Պատրիարքը այս մասին կը գրէ. «Հայերը հեթանոսական մեծ տօն մը ունէին, որ իբր Ամանորի աշխարհախումբ հանդիսութիւն կը կատարուէր Աշտիշատի մէջ եւ անկէ ո՛չ շատ հեռու Իննակնեան մեհեանին շուրջը, ուր էին հայկական հեթանոսական գլխաւոր մեհեանները»⁶²: «Ըստ աւանդութեան [Սբ. Կարապետ] վանքը հիմնադրել է Գրիգոր Լուսաւորիչ 303 թուին՝ հայ հեթանոս չաստուածներ՝ Անահիտի, Վահագնի, Աստղիկի եւ Գիսանէի ու Դեմետրի աւերուած մեհեանների տեղում»⁶³: Ուրիշ հեղինակ մը եւս կը հաստատէ. «Հայոց հեթանոսութեան ժամանակ,

61 Հմմտ. ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վեներտիկ 1832, 23-24 եւ 60: ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, ԷՄԻՆ, Մ. (հրտ.), Մոսկվա 1860, 45: ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Հ. Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեներտիկ 1864, 229-230:

62 ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ, Թ. Պարբ., Սուրբք եւ Տօնք, Անթիլիաս 1981³, 243:

63 ՄԵԼԻՔ-ԲԱՄՇԵԱՆ, Ա., Հայոց Պաշտամունքային Վայրեր, Գլ.աշխ., 213:

[Սբ. Կարապետ] վանքին տեղը նուիրում էր Դեմետր եւ Գիսանէ չաստումներուն, որոնց մեհեանները կործանելով Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ շինած է եկեղեցի եւ վանք...»⁶⁴:

Բ.- ՀՈԳԵԱՅ ԿԱՄ ՀՈԳՈՅ ՎԱՆՔ

Այս վանքը կը գտնուէր Վասպուրականի նահանգին Անձե-
ւացեաց գաւառին մէջ՝ Վան քաղաքի հարաւային կողմը: Անցեալ
դարէն վկայութիւն մը ունինք. «Հոգեաց վանքը խոր անդունդի մը
մէջ գետնադրած է՝ բարձրաբերձ ապառաժներով շրջապատեալ. ի
հնումն Աթոռ Անահտայ...»⁶⁵: Վանքի եկեղեցին «Մեծագանգում
կոփածոյ քարէ շէնք է...: Ահագին քարերէ շինուած է քանոթ պարիսպի
մէջ»⁶⁶: «Հոգեաց Տիրամօր վանքը... Միհրին նուիրական վայր եղած
է»⁶⁷: Բացայայտ է, որ Հոգեաց վանքին տեղը Անահիտ եւ Միհրի
նուիրուած մեհեաններ կային նախապէս:

Գ.- ՏԵԿՈՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Կը գտնուէր Այրարատ նահանգի Շիրակ գաւառին մէջ՝ Անի
քաղաքին հարաւային կողմը: Հմուտ ճարտարապետ Թորամանեան
Տեկորը կը նկատէ հեթանոսական նախկին մեհեան. «Ապացոյցներ
կան, որ նախքան Ե. դարը՝ գոյութիւն ունէր այդ շէնքը, հաւանօրէն
քրիստոնէական տաճարի վերածուելիս ստացաւ ներկայ ձեւի գլխաւոր
մասը, ինչպէս նոյնը պատահել է Երերուքի տաճարում»⁶⁸: Ե. դարու
Թարգմանիչ Վարդապետներու օրերուն կը յիշուի իբր Վանք:
Հայր Ալիշան Տեկորի եկեղեցին կը կոչէ. «Մեծաշէն եւ հաստատա-
կառոյց եկեղեցի»⁶⁹: Ուրիշ հեղինակ մը եւս Տեկորը կը նկատէ
հեթանոսական նախկին տաճար⁷⁰: Կը գրէ նաեւ. «Ճարտարապետ

64 ԷՓՐԻԿԵԱՆ, Հ. Ա., Պատկերագրող Բնաշխարհիկ Բառարան, Բ., Վեներ-
տիկ 1901-1905, 284: ՊԱԼԵԱՆ, Տ. Եպս., Հայ Վանորայք, Սբ. Էջմիածին
2008, 249-250:

65 ՄՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ, Գ., Երկեր, Ա., Երեւան, 1978, 390:

66 Հմմտ. ՈՍԿԵԱՆ, Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի Վանքերը, Գ., Վիեննա 1947,
761: ՄԵԼԻՔ-ՓԱՇԱՅԵԱՆ, Կ. Վ., Անահիտ Դիցունու Պաշտամունքը, Եջ.
աշխ., 109:

67 ԱԻԴԱԼԲԵԿԵԱՆ, Թ., Միհրապաշտութեան կենտրոնները, Եջ. աշխ., 30:

68 ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ, Թ., Նիւթեր Հայկական Ճարտարապետութեան Պատմու-
թեան, Բ., Երեւան 1948, 66 եւ աւելի ընդարձակ՝ հատոր Ա., Երեւան
1942, 185 եւ յօդոյ:

69 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Շիրակ, Վեներտիկ 1881, 135: ՍԱԳԻՍԵԱՆ, Հ. Ն., Տեղա-
գրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեներտիկ 1864, 205-208:

70 «Previously a pagan basilica», ORAK, A., A survey, op. cit., 4.

Թորամանեանը, պրոֆ. Մառը և Ստրժիգովսկին կը հաստատեն, որ Տեկորի եկեղեցին եղած է աշխարհի առաջին գմբեաւոր եկեղեցի-
ներէն մէկը»⁷¹:

Դ.- ԹԻԼ ԱԻԱՆ ԿԱՄ ԳԻՒՂԱՔԱՂԱՔ

Այս հին աւանը կը գտնուէր Բարձր Հայք նահանգի Եկեղեաց գաւառին մէջ (Երզնկայի կողմերը), ուր կային Յոյներու Աթենաս եւ Դիոս չաստուածներուն կուռքերը: Իսկ Ագաթանգեղոսի համաձայն, հոն կը գտնուէր Նանէ չաստուածուհիին մեհանը, որ կը քանդուի Գրիգոր Լուսաւորիչին կողմէ⁷²:

Ե.- ԹՈՐԴԱՆ ԱԻԱՆ

Հեթանոսական պաշտամունքի այս կեդրոնը կը գտնուէր Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղեաց կամ Կամախ գաւառին մէջ: Թորդանի մէջ կար Բարչամինա չաստուածին նուիրուած մեհանը, որուն ամբողջ հարստութիւնը բաժնուած է աղքատներուն, իսկ կալուածներն ալ նուիրուած են նորահաստատ Եկեղեցւոյ: Այս ալ քանդուած է քրիստոնէութեան արշալոյսի օրերուն⁷³:

Զ.- ԲԱԳԱՐԱՆ

Այս փոքր քաղաքը կը գտնուէր Այրարատ նահանգի Արշարունիք գաւառին մէջ: Քաղաքին հիմադիրն է Երուանդ Բ. Թագաւորը, որու մասին Պատմահայրը կը գրէ հետեւեալը. «Ախուրեան գետին վրայ փոքր քաղաք մը շինեց՝ նման իր [Երուանդաշատ] քաղաքին եւ կոչեց Բագարան»⁷⁴: Երուանդ Թագաւորը այս նոր քաղաքը փոխադրել տուած է զանազան բազիլիկներ, որուն պատճառով կոչուած է Բագարան կամ «կոլոմբերու քաղաք» («Քաղաք կոնց»)- այսինքն հո՛ն՝ ուր որ կուռքեր կամ բազիլիկներ տեղադրուած են:

71 «Architect Thoramanian, Prof. Marr and Strzygowski confirm that the church of Tekor was one of the first domed churches in the world», Idem, 7.

72 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԹ., 442: ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, աշխ., Գիրք Երկրորդ, գլ. ԺԴ., 127: ԷՓՐԻԿԵԱՆ, Հ. Ս., Պատկերագրող Բնաշխարհիկ Քառարան, նշ. աշխ., Բ., 36-37:

73 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, անդ., 440: ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, անդ., 128: ԷՓՐԻԿԵԱՆ, Հ. Ս., անդ., 47:

74 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, անդ., գլ. Խ., 166:

Հին շրջանին, այս քաղաքը անուանի եղած է իբր գլուխ հայոց հեթանոսական պաշտամունքներուն⁷⁵:

Է.- ԲԱԳԱԻԱՆ, ԲԱԳՈՒԱՆ ԿԱՄ «ԲԱԳՆԱՑ ԱԻԱՆ»

Այս հուշակալոր գիւղաքաղաքը եւ հոն գտնուող մեհեաններն ու կուռքերը կը յիշէ խորենացին: Քաղաքը կը գտնուէր Այրարատ նահանգի Բագրեւանդ գաւառի մէջ: Մեր պատմագիրներէն կոչուած է նաեւ «Դիցաւան» կամ «Բագնեաց Աւան»: Այստեղ կը գտնուէին բազմաթիւ հեթանոսական մեհեաններ եւ կուռքեր⁷⁶: Հայր Ալիշան քաղաքը կը կոչէ «Մեծ տեղի պաշտամանց հեթանոս Հայկազնաց»⁷⁷:

Ը.- ԲԱԳՆԱՅՐ

Այս գիւղը կը գտնուէր Այրարատ նահանգի Շիրակ գաւառին մէջ՝ Անի քաղաքին Արեւմտեան կողմը: Հայր Ալիշան կը խորհի, որ այսպէս կոչուած է, որովհետեւ հեթանոսութեան ժամանակաշրջանին բազմաթիւ մեհեաններ կային հոն⁷⁸:

Թ.- ԲԱԳԱՌԻԺ

Այս ականը կամ գիւղաքաղաքը կը գտնուէր Բարձր Հայք նահանգի Դերջան գաւառին մէջ: Տիգրան Բ. թագաւորը այստեղ կանգնել տուած է յունական կուռքեր եւ մեհեաններ՝ Միհր չաստուածին նուիրուած: Ագաթանգեղոս կը կոչէ «Մրիական մեհեան»⁷⁹:

75 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Այրարատ, վեցերորդ 1890, 64-65: Էփրիկեան, Հ. Ս., ամդ, 355:

76 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձժձ., 456: ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., Գիրք Երկրորդ, գլ. ԿԶ., 201 եւ գլ. ՀԵ., 216:

77 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Այրարատ, նշ. աշխ., 357-360: ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Հ.Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, նշ. աշխ., 221: Էփրիկեան Հ.Ս., Պատկերագրող Բնաշխարհիկ Բառարան, նշ. աշխ., Ա., 357-358: Քրիստոնեայ Հայաստան, Երեւան 2002, 165: ՔԱԶԱՐԵՐՈՒՆԻ, Ճանապարհորդական նկատողութիւններ, Մուղնի 2003, 142: ՄԱՆՈՒԶԱՐԵԱՆ, Ա., Քննութիւն Հայաստանի ԴժԱ դարերի Շինարարական Վկայագրերի, Երեւան 1977, 14-15:

78 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Շիրակ, նշ. աշխ., 111: Էփրիկեան, Հ. Ս., ամդ, 361:

79 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ.աշխ., ձժ., 444: Էփրիկեան, Հ. Ս., ամդ, 353:

Ժ.- ԹԱՆԱՀԱՏ ԿԱՄ ԹԱՆԱՏԷ ՎԱՆՔ

Հայր Ալիշանի կարծիքին համաձայն, երկու տարբեր վանքեր են թանահատն ու թանատեն, եւ երկու վայրերու մէջ ալ գտնուած են Անահիտ դիցուհիին նուիրուած մեհեաններ. «Երկոցունց եւս տեղեացն ի հեթանոսական դարս նուիրեալ (էին) Անահտի դիցուհւոյն»⁸⁰: Յիշուած վայրերը կը գտնուէին Սիւնիք Նահանգի Ծղուկ գաւառին մէջ⁸¹:

ԺԱ.- ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ

Այս վանքը կը գտնուի Սիւնիք Նահանգի Աղահեճք գաւառին մէջ (ներկայիս Գորիս-Լաչինի շրջան կամ Քաշաթաղ): Ճարտարապետ մասնագէտներ ուսումնասիրելով կառոյցը եւ անոր հնութիւնը, նկատել կու տան, որ Ծիծեռնավանքին տեղը եղած է Հայ հեթանոսական մեհեան մը, որ քրիստոնէութեան մուտք գործելէն յետոյ՝ փոփոխութեան ենթարկուած եւ վերածուած է եկեղեցիի: Թերեւս նոյն Ծիծեռնավանքի եկեղեցին եղած է նախկին «հեթանոսական տաճար», որ Դ. դարուն վերածուած է եկեղեցիի⁸²:

ԺԲ.- ՍԻՒՆԻ ՎԱՆՔ

Կը գտնուի Սիւնիք Նահանգի Ծղուկ գաւառին մէջ, ներկայիս Սիւնիքի մարզի Սիսեան քաղաքին հարաւ-արեւմտեան կողմը⁸³: Վանքի Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ անունով եկեղեցին հիմնուած է հին հեթանոսական տաճարի մը տեղը: 1988ի Օգոստոսին, եկեղեցւոյ բարեկարգումի եւ սալայատակման աշխատանքներու ընթացքին, «եկեղեցւոյ արեւմտեան մուտքին մօտ», հիմքի մակերեւոյթէն մօտ մէկ մեթր խորութեան վրայ յայտնաբերուած է հեթանոսական զոհարան (բազին): «Ամենայն հաւանականութեամբ՝ հեթանոսական տաճարի կործանումը եւ նրա տեղում Սիւնի վանքի փրստոնեական եկեղեցու կառուցումը տեղի ունեցել է Դ. դարում»⁸⁴:

80 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Սիսուան, Վեներիկ 1893, 252:

81 ԶԱԼԱԼԵԱՆ, Ս. Արք., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Բ., Տփլիս 1858, 206-213: ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇԵԱՆ, Ս., Հայոց Պաշտամունքային Վայրեր, Եջ. աշխ., 151-152:

82 Քրիստոնէայ Հայաստան, Երեւան 2002, 452: ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ, Մ., Ծիծեռնավանք, ի Պատմահնագիտական ուսումնասիրութիւններ, Երեւան 1985, 223-224:

83 ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇԵԱՆ, Ս., անդ., 364-365:

84 Հմմտ. ՍԻՒՆԻ, Թ., Սիւնի վանք, Մոսկվա 2007, 7-9:

Օրպէլեան Պատմագիրը կը գրէ. «Սիւնի վանք, որոյ եկեղեցին չճանաչուեալ եւ նորակերտ ձեւով կանգնեալ գմբէթայարկ խորան երկնամասն ի մեծ բարեպաշտուհոյն Վարագդիտոյ Սիւնեաց տիկնոջէ յառաջ քան զհայ թուականն յանուն Սրբոյ Լուսաւորչին...»: Նկատողութեան արժանի է «յառաջ քան զհայ թուականն» ճշտումը: Օրպէլեան նախորդ էջերուն մէջ կը գրէ նաեւ. «Կային կողոց եւ մեհենից բազմութիւնք ի գաւառս նախարարացն: Հրաման առեալ ապա իշխանին Սիւնեաց յԱրքայէ [Տրդատայ]՝ խնդրէ ի Սրբոյն Գրիգորէ վարդապետս եւ ուսուցիչս, զի եւ աշխարհի իւրոյ ուսուցէ գրիստոնեան Աւետարանն եւ կործանեացէ զբազինս կողոցն: ... Կործանեաց զամենայն բազինս կողոց, դարձոյց զաշխարհն ամենայն ի քրիստոնէութիւն եւ զտեղիս բազնաց նուիրէր ի շինութիւն եկեղեցեաց եւ տան Աստուծոյ»⁸⁵:

ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՍՈՒՐԲ ՍԵՂԱՆԸ ԻՆՉՈՒ՞ ԿԸ ԳՏՆՈՒԻ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿՈՂՄԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Քրիստոնէական կրօնքի պաշտօնական որդեգրումէն ետք (301 թուականին), անոր բերած գաղափարախօսական եւ սկզբունքներու արմատաւորումին հետեւանքով, հիմնական ու բովանդակային փոփոխութիւններ տեղի ունեցան հայ ժողովուրդի հոգեւոր եւ ընկերային կեանքէն ներս: Քրիստոնէութիւնը իր հետ բերաւ աշխարհի եւ մարդէակի ճանաչումի նորարժեքափեր, նոր ու տարբեր գաղափարներ, սկզբունքներ եւ նոր մտածողութիւն: Ստեղծուեցան այնպիսի արժէքներ, որոնք հայ ժողովուրդի զարգացման համար խաղացին վճռական դեր, դարձան չափանիշ եւ ուղեւոր: Անշուշտ, օգտագործուեցան ժողովրդական հին աւանդութիւններ, աւանդական ձեւեր ու եղանակներ ալ, որոնք սակայն վերամշակուեցան նոր պայմաններուն՝ քրիստոնէական կրօնքին եւ անոր կրօնական ու եկեղեցական մտածողութեան պահանջներուն համապատասխան»⁸⁶:

85 ՍԵԹԱՆՈՍ ՕՐՊԵԼԵԱՆ, Պատմութիւն Տանն Սիսական, ԷՄԻՆ, Մ., (հրտ.), Մոսկվա 1861, գլ. ԿԱ., 248 եւ գլ. Դ., 12.:

86 ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ, Տ.Ծ.ՎՐԴ., Դ.Ե. դարերու Քրիստոնէական Պաշտամունքի պահանջները, ԳԶ. աշխ., 32-60:

Քրիստոնեությունն առաջին դարերուն, կրօնքի գաղափարաբանությունն նոր հենքին վրայ՝ գնահատումի ենթարկուեցան հեթանոսական գրեթէ բոլոր նիւթական արժէքները եւ ընկերային ու բարոյական սկզբունքները: Քրիստոնեությունը հեթանոսությունն հակադրեց Հոգեւոր սկզբունքներով եւ արժէքներով: Քրիստոնեական գաղափարաբանությունը եւ վարդապետությունը աշխարհի եւ մարդու բարձրագոյն իմաստը կը տեսնէր ո՛չ թէ արտաքին եւ շօշափելի իրականություններուն մէջ, այլ այդ բոլորը կը դիտէր իբր ներքին՝ հոգիի արտայայտություն:

Այս իմաստով, քրիստոնեական կրօնքի ծիսական կամ պաշտամունքային ճարտարապետության հոգին ալ՝ ամէնէն առաջ պէտք է համապատասխանէր եւ սնունդ հայթայթէր մարդու «հոգեւոր պահանջներուն»: Քրիստոնեայ հաւատացեալներուն մօտ եկեղեցական ճարտարապետությունը եւ ծիսական ամէն արտայայտություն պէտք է արթնցնէր անդենական կամ անդրշիրիմեան կեանքին պատկերը եւ խորհուրդը, որոնց դիմաց պէտք է որ նսեմանային հեթանոսական մեհեմներուն (տաճարներուն), ինչպէս նաեւ անոնց կուռքերուն եւ բազիլիկներուն (գոհասեղաններուն) նիւթական եւ անցողիկ արժէքները:

301 թուականին, երբ Քրիստոնեությունը Հայաստանի մէջ Պետական կրօնք հռչակուեցաւ եւ պաշտօնականացաւ Տրդատ Գ. հայոց թագաւորին հեղինակութեամբ եւ հրահանգով, անոր հռչակումը, թագաւորական-պետական հանգամանքը եւ նկարագիրը չափազանց անգիջող գտնուեցաւ եւ բացարձակ: Այս է գլխաւոր պատճառը, որ մեր երկրին հեթանոսական ժամանակներու ժառանգութենէն շատ բան չէ մնացած: Ասով հանդերձ, պաշտամունքային կամ հայ եկեղեցական ճարտարապետության մէջ պահպանուեցան շինություններու այն ձեւերը, որոնք կրնային համապատասխան ըլլալ եւ բաւարարել քրիստոնեական մտածողության եւ ծիսական-պաշտամունքային պահանջները:

Հայ ժողովուրդը ընկալած էր քրիստոնեական կրօնքը եւ ինքզինքը օղակած էր անոր:

Ակադեմիկոս Նիկողոս Մառ, անդրադառնալով հայ ժողովուրդի «քրիստոնէական» նկարագրին եւ կրօնական հոգիին, կը խորհրդածէ. «Հայը, նոյնիսկ եթէ հաւատալէ դադրի՝ հաւատացեալ ըլլալէ չի՝ դադրիր: Ան ներքապէս կը գգայ, որ եթէ իր Եկեղեցիին

նշանակութիւնը վերացուի, իր բոլոր զգացումներուն կառոյցը կը կործանի»⁸⁷:

Ն. Մառի այս արտայայտութիւնը յաջող տեսակէտ մը պէտք է ընդունիլ:

Դ.-Ե. Ղարերու հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան նոր ձեւերու արտայայտութիւններուն մէջ կը զետեղուին նաեւ ծիսական կամ պաշտամունքային նոր պահանջները: Այս ժամանակաշրջանին է, որ սկսած է նաեւ կազմաւորուիլ հայ Քրիստոնէական արուեստին⁸⁸:

Մեր նպատակը չէ հայ եկեղեցական ճարտարապետական կամ կառուցողական խնդիրներու մասին խօսիլ, այլ հայ եկեղեցւոյ կազմակերպչական գործունէութեան սկզբնական շրջանին մէջ (Դ. Ղարուն) տեսնել քրիստոնէական ծիսակատարութեան ամէնէն հական եւ աստուածաբանական պահանջի մը գործադրումը՝ Հայաստանի նորաստեղծ եկեղեցիներուն մէջ, այսինքն՝ պատարագի սուրբ սեղանին տեղադրումը ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՐԵՒԵԼԱԿՈՂՄԸ:

Օրմանեան Սրբազան հիմնական մտածում մը կը յայտնէ, որ նկատի ունենալու ենք, երբ այդ ժամանակաշրջանի պատմութեան չջերուն մէջ կը դեգերինք. Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ «Կեսարիայի մէջ սնած եւ ուսած ըլլալով, ... բնական էր, որ հայ եկեղեցւոյ պաշտամանց եւ արարողութեանց հիմը Կապադովկացոց եկեղեցւոյն յատուկ ծէսը պիտի ըլլար...: Սակայն, ... Գրիգոր չէ ուզած ծառայօրէն եւ կուրօրէն յունա-կապադովկիական ծէսը ընդօրինակել, այլ անոր մէջ գեղչեր, յաւելումներ ու փոփոխութիւններ մուծած է, հետեւելով երկրին ու ազգին պահանջներուն եւ բնոյթին եւ շատ ազգային սովորութիւններ հեթանոսական կրօնէն փոխ առնելով՝ քրիստոնէութեան մէջ մուծած է»⁸⁹:

Ազգաթանգեղոս քանի մը արտայայտութիւններով կը բնութագրէ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետին առաքելութիւնը եւ եկեղեցաշինական գործունէութիւնը, ընդգծելով մանաւանդ անոր եկեղեցական, ծիսական եւ կազմակերպչական ընդհանուր

87 Հայաստանը եւ Քրիստոնեայ Արեւելքը, ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, Պ. (խմբ.), Երեւան 2000, 3:

88 Այս նիւթի մասին հոյակապ նկատումներ, վերլուծումներ եւ արժեւորումներ ունի ԶԱՐԵԱՆ, Կ., Դէպի Արարատ, Սարգիս Խաչենց հրտ., Երեւան 2001:

89 ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Մ. Արք., Ազգապատում, Ա., նշ. աշխ., 101:

իրագործումները. «Ամեն կողմ եկեղեցիներու հիմքեր դրաւ, սեղաններ կանգնեց եւ քահանաներ կարգեց»⁹⁰: «Ան կը շրջէր, որպէսզի երկրին զանազան կողմերը լեցնէ եկեղեցիներով, քահանաներով, եկեղեցական սպասաւորներով եւ ամեն տեսակ աստուածագործ պաշտամունքային կարգերով եւ շատեր լուսաւորէ մկրտութեամբ»⁹¹: *Իսկ ուրիշ տեղ, անգամ մը եւս Հայրապետին եկեղեցաշինական գործունէութիւնը նկատի ունենալով՝ կը գրէ*. «Ան շրջեցաւ եւ հասաւ Հայաստանի բոլոր կողմերը՝ շինելով եկեղեցիներ բոլոր նահանգներուն, գաւառներուն, քաղաքներուն, աւաններուն եւ գիւղերուն մէջ»⁹²:

Պատմական իրականութիւնն մըն է, որ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանի զանազան քաղաքներուն, գիւղաքաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ հիմնեց կամ Պատմագիրին արտայայտութիւնը գործածելու համար՝ «Եկեղեցիներ շինեց», յաճախ հեթանոսական մեհեաններուն տեղը կամ նոյնիսկ մեհեանները փոխակերպեց քրիստոնէական եկեղեցիներու, շատ հաւանաբար մեհեանին «ապսիդ»ը կամ կոնքը արեւմտեան կողմէն տեղափոխելով դէպի «արեւելեան կողմը», ինչպէս պիտի տեսնենք»⁹³:

Այս իրականութիւնը ունի իր փաստերը:

Նախապէս ըսուեցաւ, որ Հայաստանի եկեղեցական ամենահին կառոյցները առաջ եկած են հեթանոսական մեհեաններու օգտագործումով, յարմարցումով եւ կամ մասնակի փոփոխութեամբ: Ագաթանգեղոսի հաղորդումներէն ականյայտ կը տեսնուի, որ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ միշտ չէ որ աւերած-քանդած է հեթանոսական պաշտամունքային շէնքերը կամ մեհեանները: Կարճ ժամանակամիջոցի մը ընթացքին, ինչպէս անդրադարձանք, համատարած կերպով եկեղեցիներու կառուցումը այդքան ալ հնարաւոր չէր եւ իբր կրօնական սկզբունք՝ մեհեաններու մէջ քանդել կու տար միայն կուռքերը եւ բազիլիկները կամ զոհասեղանները եւ անոնց տեղ կը կանգնէր քրիստոնէութեան խորհրդանիշը՝ Խաչը»⁹⁴:

Կարելոր է նկատի ունենալ նաեւ, որ Բ.-Դ. դարերուն, եկեղեցիները կը նկատուէին իբր աղօթատեղիներ կամ հաւատացեալներու պարզ հաւաքավայր, սակայն, Է. դարէն սկսեալ, հայ եկեղե-

90 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԺԷ., 452:

91 Անդ, ձԺԶ., 456:

92 Անդ, ձԺԹ., 617:

93 Հմմտ. Հայկական Եկեղեցիներ, Սբ. Էջմիածին 1970, 12:

94 Տե՛ս օրինակ Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., ձԺ., 440 եւ ձԺԴ., 452-454:

ցաբանական-աստուածաբանական մտածողութեան մէջ, այլեւս չեշտը կը դրուի եկեղեցւոյ «Աստուծոյ բնակարան»ի ընկալումին վրայ⁹⁵:

Եկեղեցւոյ շէնքը, ուրեմն, կ'ըմբռնուի իբր «Աստուծոյ բնակարան» կամ «Աստուածային բնակարան», այսինքն՝ իբր երկնային գոյացութիւն, որովհետեւ միայն ծիսական արարողութիւնները ապահովելու վայր կամ շինութիւն չէ անիկա, այլ ծիսական արարողութեան աստուածաբանական էութեան մարմնացումը, այսինքն՝ յղացուած է իբր «Երկինք» եւ անոր համար մենք պարտաւոր ենք սրբութեամբ մտնել հոն, որովհետեւ երկինքը, որուն պատկերն է եկեղեցին, անմեղներու կամ սուրբերու վայրն է⁹⁶:

Քրիստոնէական այս ընկալումով է, որ եկեղեցին կոչուած է նաեւ «Աղօթարան» եւ «Սրբարան»⁹⁷:

Երբ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչի կրօնական եւ եկեղեցաշինական գործունէութեան մասին կը կարդանք, «խաչեր» կանգնելու, մկրտութեան աւազաններ կամ մկրտարաններ կառուցանելու եւ ա՛յլ պահանջներ բաւարարելու կողքին, կը հանդիպինք նաեւ Պատարագի ՍՈՒՐԲ ՍԵՂԱՆ կանգնելու մասին՝ քրիստոնէական կրօնքին ծիսական կարեւորագոյն պահանջը գոհացնելու նպատակով:

Զաւիազանց կարեւոր է նկատի ունենալ պատարագի սուրբ սեղանին աստուածաբանական, խորհրդաբանական եւ խորհրդագագացական (mystic) նշանակութիւններուն արծարծումը եւ «Սուրբ Սեղանին» ընկալումը իբր «Պատկեր Աստուծոյ»⁹⁸ կամ իբր «Սուրբ Երրորդութեան միասնական եութիւնը» մարմնաւորող վայր⁹⁹:

95 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕԶՆԵՑԻ, Մատենագրութիւնք, Վեներտիկ 1834, 310 եւ THOMPSON, R. W., *Architectural symbolism in classic Armenian literature*, in «*Journal of Theological Studies*», vol., XXX, 1979, 104:

96 ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ, Տ., Քրիստոնէական տաճարի խորհրդաբանութիւնը, ի «Գանձասար», Ե.(1994), 338-351:

97 ՀԱՅՈՒՆԻ, Հ. Վ., Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին, Վեներտիկ 1963, 97:

98 ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագին, Վեներտիկ 1847, 81 եւ 128:

99 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕԶՆԵՑԻ, Մատենագրութիւնք, Վեներտիկ 1834, 302: ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ, ի «Սոփերք Հայկական», Բ., Վեներտիկ 1853, 55 եւ Յովհան Վրդ. Մայրագումեցի, ի ՔԵՕՍԵԱՆ, Յ., Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին 1995, 66:

Հայկական հնագույն սովորութեան համաձայն, ամէն սրբավայր մէկ խորան միայն ունեցած է: Պատմական վկայութիւնները միշտ կը խօսին Մէկ ՍԵՂԱՆԻ մասին, այդ ալ Եկեղեցւոյ «Արեւելակողմը խորանին մէջ», այսինքն՝ «աբսիդ»ին կամ կոնքին մէջ¹⁰⁰:

Հայր Վարդան Հացունի, որպէս ծիսական նիւթերու մասնագէտ, կը գրէ. «Քննեցի բազմաթիւ հայկական եկեղեցիներ եւ տեսայ, որ բոլորն ալ, առանց բացառութեան, կը նային արեւելք, մոտի մոնեմալով արեւմտեան կողմէն»¹⁰¹: «Նոյնիսկ միջնադարեան աղօթատուններու ներքին մատուռները, որոնք կը գտնուին տաճարին անկիւններուն մէջ, թէւ իրենց մոտի մոնիմ հին հիւսիսէն եւ հարաւէն, բայց սեղանները ներսէն կը նային միշտ դէպի արեւելք»¹⁰²: «Ստոյգ է, որ առաջին դարերուն եկեղեցիները միայն մէկ սեղան ունէին արեւելակողմը խորանին մէջ»¹⁰³:

Յովհան Մամիկոնեան Պատմագիրը, երբ կը խօսի Դեմետրի հեթանոսական մեհեանի մասին, որ Դ. դարուն վերածուած կամ փոխակերպուած է քրիստոնէական եկեղեցիի, ուշագրաւ զանազանութիւն եւ ճշտում մը կը կատարէ անոր հեթանոսական խորանի դիրքին եւ քրիստոնէական խորանի դիրքին միջեւ. «Եկեղեցւոյ հիմները դրուած էին ճիշտ նոյն տեղը, նոյն չափով՝ լայնութեամբ եւ երկարութեամբ, միայն ա՛յն տարբերութեամբ, որ անոնք դէպի արեւմուտք դարձած կ'աղօթէին»¹⁰⁴:

Պատմագիրի այս արժէքաւոր նկատումը կը վերահաստատէ այն փաստը, որ սկզբնական շրջանին, Հայաստանի հեթանոսական մեհեանները փոքր կամ աննշան փոփոխութեամբ վերածուած եւ օգտագործուած են իբր քրիստոնէական եկեղեցիներ, այսինքն, խորանին կամ կոնքին («աբսիդ») դէպի Արեւելք տեղափոխութեամբ: Թորամանեան շատ մը հին եկեղեցիներու արեւելեան կողմի

100 ՀԱՅՈՒՆԻ, Հ. Վ., Սր. Պատարագի Օրերը, Վեներտիկ 1899, 36-37 եւ Հայ Ծէսը 1911 տարւոյ Ազգային Սինհոդոսի գործոց մէջ, Վեներտիկ 1919, 98-99:

101 ՀԱՅՈՒՆԻ, Հ. Վ., Պատարագամտոյց ըստ արարողութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Վեներտիկ 1936, 95:

102 ՀԱՅՈՒՆԻ, Հ. Վ., Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին, Վեներտիկ 1965, 98:

103 ՀԱՅՈՒՆԻ, Հ. Վ., Հայ Ծէսը 1911 տարւոյ Ազգային Սինհոդոսի գործոց մէջ, Վեներտիկ 1919, 98-99:

104 ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վեներտիկ 1832, 34: ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆ, Տարօնի Պատմութիւն, նշ. աշխ., 45-46:

խորանները (ուր սուրբ սեղանները տեղադրուած են), նկատած է, որ բոլորն ալ այդ ժամանակաշրջանի յաւելումներ են¹⁰⁵:

*Բնականաբար, քրիստոնէական եկեղեցին չի՛ կրնար ըմբռնուիլ եւ իր ամբողջական նկարագիրը չի՛ կրնար ստանալ առանց պատարագի սուրբ սեղանի ներկայութեան եւ անոր խորհուրդին*¹⁰⁶:

Իսկ սուրբ սեղանին դէպի արեւելք տեղադրումը ունի իր աստուածաբանական բացատրութիւնը եւ ընկալումը:

Հայկական եկեղեցիներու սուրբ սեղանին «արեւելադրութիւն»-ը կամ եկեղեցւոյ կառոյցին «արեւելեան կողմի մէջ տեղադրուումը» ո՛չ պատահական է եւ ո՛չ ալ ճաշակի հարց: Ինչպէս ըսինք, ունի իր քրիստոնէական, աստուածաբանական եւ վախճանաբանական կամ կատարածաբանական (Eschatological) յատուկ ընկալումը եւ որոշակի շէշտադրումը: Այսինքն, պատարագի սուրբ սեղանը տեղադրուած է եկեղեցւոյ կառոյցին «արեւելեան կողմը», որովհետեւ Յիսուս Փրկիչը «Արեւելքէն պիտի գայ»: Անոր Երկրորդ Գալուստը կը սպասուի արեւելքէն, ինչպէս ինք՝ Յիսուս արտայայտուած է Աւետարաններուն մէջ. «Ինչպէս փայլակը, որ արեւելքէն կ'ելլէ ու մինչեւ արեւմուտք կը տեսնուի, այնպէս պիտի ըլլայ նաեւ Մարդու Որդին գալուստը» (ՄԹ ԻԴ, 27 եւ ԶԿ ԺԷ, 24 եւ 30):

*Օձնեցի Կաթողիկոսը (Է.-Ը. դարեր) կ'արտայայտուի այս մասին. «Դիր շինուածոյ սորա [եկեղեցւոյ դիրքը] հանդէպ է արեւելից, վասնզի յարեւելից ակնկալու եմք գալստեան երկնաւորին արեւելի եւ փեսայի»*¹⁰⁷:

Նկատողութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ երբ Յիսուս ծնաւ՝ մոգերը անոր աստղը տեսան արեւելեան կողմը. «Ո՞ւր է հրեաներու քագաւորը, որ ծնաւ, որովհետեւ անոր աստղը արեւելքի մէջ տեսանք եւ եկանք Անոր երկրպագելու» (ՄԹ Բ, 2):

Աստղը Աստուծոյ խորհրդանիշն էր, որովհետեւ մոգերը, որոնք գիտնականներու յատուկ դասակարգ մը կը կազմէին իբր աստղագէտներ, հետեւեցան աստղին եւ այդ աստղը գիրենք առաջնորդեց Յիսուսի մօտ:

105 ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ, Թ., նշ. աշխ., Ա., 130:

106 Հմմտ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, Ա., *Խորհրդանշային մտածողութիւնը Հայ Ճարտարապետութիւնում*, Երեւան 2005, 83-84:

107 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕԶՆԵՑԻ, *Մատենագրութիւնք*, Վեներիկ 1953², 161: ԳԱ-ՅՈՐԴՅԱՆ, Հ. Յ., *Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց*, Վիեննա 1897, 732:

Գրիգոր Նարեկացի (†1003) արեւելքի նշանակութեան մասին կը գրէ, որ եկեղեցւոյ «Դիրքը արեւելք է, ուր էր մեզի խոստացուած բնակութեան առաջին տեղը. կարծես ձեռքով ցոյց կու տայ Աստուծոյ գալուստին շաւիղը. Տիրոջ փայլակին առակը իր վրայ ներկայացնելով՝ կը սորվեցնէ մեզի»¹⁰⁸.

Եկեղեցական ամէնէն առաջին կանոնախումբը՝ «Առաքելական Կանոններ»ը, իր առաջին իսկ կանոնին մէջ կը սահմանէ հետեւեալը. «Առաքելները որոշեցին եւ հաստատեցին, որ աղօթելու եւ Աստուծոյ երկրպագութիւն կատարելու ատեն՝ հաւատացեալները դէպի արեւելք դարձած ըլլան՝ համաձայն Փրկիչի ըսածին. Ինչպէս փայլակը, որ արեւելքէն կ'ելլէ ու մինչեւ արեւմուտք կը տեսնուի, այնպէս պիտի ըլլայ Մարդու Որդիին գալուստը: Որովհետեւ Արդարութեան Արեգակը՝ Քրիստոս, Աստուծոյ Որդին, արեւելքէն պիտի ծագի եւ պիտի փրկէ մարդկութիւնը: Ասկէ գիտնալու եմք, որ դէպի արեւելք պէտք է դառնալ՝ աղօթելու եւ յաւիտեանական Արքային երկրպագութիւն ընելու համար»¹⁰⁹.

Թադէոս Առաքեալի անունով հասած կանոնները կը թելադրեն, որ հաւատացեալները, երբ Աստուծոյ Տան մէջ հաւաքուին աղօթելու, «Թող դէպի արեւելք դարձած ըլլան»¹¹⁰.

Գրիգորիս Եպս. Արշարունին (†730) կը թելադրէ Վահան Կամսարական Իշխանին. «Աղօթքի պահուն պէտք է, որ արեւելք դարձած ըլլաս»¹¹¹: Նմանապէս Աբգար Դպիր 1564 թուականին կը վկայէր, որ «Աղօթելու եւ պատարագելու ատեն՝ մենք մեր դէմքերը դէպի արեւելք կը դարձնենք»¹¹².

Գէորգ Գ. Կաթողիկոսը (ԺԱ. դար) Ասորիներու Յովհաննէս Պատրիարքին կը գրէ. «Մենք աւանդութիւն ունինք ... դէպի արեւելք դարձած աղօթել»¹¹³.

108 ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, *Մատեան Ողբերգութեան*, Բան ՀԴ., Ժդ.:

109 *Կանոնք Առաքելական, ի Կանոնագիրք Հայոց*, ՅԱԿՈԲԵԱՆ Վ. (հրտ.), Ա., Երեւան 1964, Կանոն Ա., 27-28 (թրգմ. ԵՏ.Ծ.Վ.):

110 *Կանոնք Առաքելոյն Թադէոսի, ի Կանոնագիրք Հայոց*, ՅԱԿՈԲԵԱՆ Վ. (հրտ.), Բ., Երեւան 1971, *Կանոն Թ.*, 27-28:

111 *Մեկնութիւն Ընթերցուածոց*, ԶՐԱՔԵԱՆ, Հ. Ք. (հրտ.), Վեներտիկ 1964, գլ. ԼԴ., 209.:

112 *ԶԱՄՁԵԱՆ, Մ., Պատմութիւն Հայոց*, Գ., Վեներտիկ 1786, 522:

113 *Գիրք Թղթոց*, Թիֆլիս, 1901, 355: ԱՀԱՌԵԱՆ, Հ., *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, Ա., Պէյրութ 1972, 459-460:

Գրիգոր Տաթեւացի Վարդապետը (†1409) այս խորհուրդն է որ կը կրկնէ. «Որովհետեւ Արդարութեան Արեգակը՝ Քրիստոս, հայրական փառքով եւ հրեշտակներու խումբով եւ աստուածային նշանով [խաչով] արեւելքէն պիտի գայ»¹¹⁴:

Ո՞վ կրնայ քրիստոնէական խորհուրդը բացատրել եւ ընկալելի դարձնել՝ եթէ ոչ մարդացած Յիսուս Քրիստոսը, որուն մէջ կը բնակի «աստուածային բնութեան ամբողջ լիութիւնը» (Կղ Բ., 9-10):

Նկատողութեան արժանի կը գտնենք նաեւ մկրտութեան արարողութեան սկզբնական բաժինը, երբ մկրտողը եւ անոր կնքահայրը (ժողովուրդն ալ միասին) նախ դէպի արեւմուտք կանգնած, կը հրաժարին սատանայէն եւ ապա կը շրջին դէպի արեւելք (դէպի սբ. սեղան) եւ կը դաւանին քրիստոնէական հաւատքի խոստովանութիւնը: Արեւմուտքէն դէպի արեւելք դառնալու այս խորհրդանշական արարքով՝ հաւատացեալը պէտք է զգայ, որ խաւարէն դէպի «Լոյս» կ'ուղղուի:

Հետեւեալը, առաջին դարէն սկսեալ, սովորութիւն էր եկեղեցւոյ մէջ կամ դուրսը կատարուած աղօթքները կատարել դէպի արեւելք դարձած, համաձայն քրիստոնէական մտածողութեան:

Աստուածաբանական այս մտածողութիւնը սրբազան աւանդութիւն մըն է, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ մէջ ճշգրիտ կերպով պահուած է դարեր շարունակ եւ պատարագի սուրբ սեղանին եկեղեցիներուն արեւելեան կողմի մէջ տեղադրուած հիմնապէս արդիւնք է այս կրօնական մտածողութեան:

Սուրբ սեղանին արեւելադրութիւնը իր մէջ կը բովանդակէ աստուածաշնչական եւ աստուածաբանական մտածողութիւն, որուն ընկալումով հաւատացեալները կը կապուին Յիսուս Քրիստոսի աստուածային Անձին եւ Անոր Երկրորդ Գալուստին:

ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

114 ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ, Գիրք Հարցմանց, Երուսաղէմ 1993, 555: ԳԱԹԸՐ-ՃԵԱՆ, Հ. Յ., Սրբազան Պատարագամատոյց՝ Հայոց, Վիեննա 1897, 732:

Summary

ARE THE 4TH CENTURY PAGAN TEMPLES
OF ARMENIA DEMOLISHED ?

REV. FR. DAJAD YARDEMIAN

In the first half of the research, the writer of the article has investigated the traditional opinion, according to which, it is presumed that at the dawn of Christianity in Armenia, St. Gregory the Illuminator and King Tiritades III (4th Century) have ordered the destruction of pagan temples, idols and their altars, as well as anything else that had any connection to pagan Armenian civilization.

This is definitely a serious accusation which needs some verification and explanation.

After a thorough research of historic sources and confirmed documents, as well as making use of findings by skilled engineers, the writer has come to the conclusion that St. Gregory the Illuminator and King Tiritades III have preserved the Armenian pagan temples and have converted them into “churches” for immediate usage, by making only minor changes. A list of the converted temples is attached.

In the second half of the research, the writer demonstrates how, at the beginning of the 4th Century, St. Gregory the Illuminator, with the help of King Tiritades III, ordered the demolition of sacrificial altars of pagan temples and had them replaced by the Holy Altar, placed on the “eastern side” of the buildings. Naturally, it is assumed that St. Gregory had the buildings consecrated with special, ceremonial prayers. The location of the Holy Altar on the “eastern” side of the newly created churches by St. Gregory the Illuminator has a profound biblical and theological significance.